

CEM-RECHTSPRAAK ALS FORMEEL-INFORMELE MANIER VAN CONFLICTOPLOSSING ONDER ALEVITISCHE TURKEN

Wibo M. van Rossum

Het was in 1992 dat ik voor het eerst met de *cem*-rechtspraak kennis maakte. Ik zag de rushes van een video die door een studente visuele antropologie in Nederland van een *cem*-ceremonie was gemaakt. Behalve gezongen recitaties van gedichten, een rituele dans en verschillende specifieke rituelen, was er ook een moment van conflictbeslechting te zien. Dit moment, zo blijkt uit het onderzoek dat ik sinds 1998 verricht,¹ is geen toevallig moment: het is een geregelde verplichting voor de aanwezigen om zich op de *cem* met elkaar te verzoenen in het geval van onderlinge conflicten.

Uitnodiging

De uitnodiging van de RIMO kon ik eenvoudigweg niet afslaan. De vraag naar de mogelijkheid of wenselijkheid van inpassing van de alevitische *cem*-rechtspraak in "ons recht", om het eenvoudig te zeggen, wordt vaak gesteld als het onderzoek ter sprake komt. Ik moet dan een korte stilte laten vallen en zeggen dat die vraag tot mijn spijt geen onderdeel van mijn onderzoek is. Nu de vraag voor een officieel symposium is gesteld, zal ik er antwoord op geven. Maar dan moeten we wel eerst weten waar we het over hebben. Dus, waar hebben we het over als het om *cem*-rechtspraak gaat? Het beste is om te beginnen bij het begin, dat wil zeggen bij de uitnodiging van de *dede* die op de *cem* (ook) als rechter optreedt:

DEDE: "Gelovige zusters en broeders! Wij verrichten onze *cems* in navolging van de *cem* van de veertig.² Het alevitische geloof en haar filosofie bepalen dat er op onze *cem* geen plaats is voor mensen die wrok of woede koesteren, die bij elkaar in het krijt staan of een gekrenkte ziel

hebben. Zolang stervelingen onderling onvrede koesteren, is God niet tevreden over de mens. In deze *meydan* [de ruimte waar de *cem* wordt gehouden] is alleen plek voor *erenler* [ingewijden]. In deze *meydan* wordt bepaald wie het recht aan zijn kant heeft, hier worden harten met elkaar verzoend, en wordt men aan vragen onderworpen. In deze *meydan* is geen plaats voor wrok, hoogmoed of animositeit. Dit is een plek van vrede en broederschap. Laat diegene die negatieve gevoelens als wrok, hoogmoed, egoïsme, jaloezie in zich draagt, zich verre houden van deze weg. Als er onder u zijn, die in onmin met elkaar leven, laten zij met elkaar in gesprek treden en zich verzoenen. Wie gelooft, dient geen wrok of hoogmoed te koesteren.

Vandaar mijn oproep aan alle zusters en broeders, hier op deze *cem* aanwezig: Laat iedereen naar voren treden die iets van een ander tegoed heeft, of kwaad is op een ander, of iets van een ander wil. We kunnen op deze *cem* onze geloofsplichten alleen dan goed vervullen, als alle onderlinge akkefietjes zijn opgelost. Wie niet met zijn grief naar voren wenst te treden, en evenmin opstaat om de *cem* te verlaten, hoeft niet te rekenen op voorspraak van Imam Hüseyin [zoon van Imam Ali, vermoord bij Kerbelaj].

Canlar [kameraden, vrienden van God!] Uren, dagen, weken, maanden en jaren zijn aan u voorbij gegaan. Het huidige moment is alles wat telt. U draagt een zadeltas met twee vakken op uw rug. Dat waar u mee naar voren komt, wordt tot bezit van de ingewijden; dat wat u verborgen houdt, blijft uw bezit. Als u de waarheid vertelt, zult u het ware ervaren. Als u zaken achterhoudt en uw fouten verdoezelt, zult u uw last tot het eind zelf moeten dragen. Om op de weg die u begaat en de *dar* [de lege plek in het midden van de *meydan*] waar u halt houdt op welwillendheid en voorspraak te kunnen rekenen, dient u de waarheid te spreken en niets achter te houden."³

Op een uitnodiging als deze valt doorgaans een korte stilte. De aanwezigen kijken om zich heen om te zien of er iemand opstaat en naar voren loopt, en misschien zijn er mensen aanwezig met wie men zelf "een akkefietje" heeft. In 1992, zo is op de video te zien en te horen, was er zo'n akkefietje. Laat ik die zaak voor het gemak de Reiskostenzaak noemen. Een man loopt naar de *dar*, maakt een lichte buiging in de richting van de *dede* en gaat in de gebruikelijke verplichte *dar*-houding staan: zijn rechterhand op zijn hart en zijn rechter grote teen over zijn linker grote teen.

DEDE: “*Erenler*, er is een melding. Iemand heeft waarschijnlijk iets te klagen. Er is dus iets dat rechtgezet moet worden. [Tegen de man:] Alstublieft, ga uw gang.”

MAN A: “Dank u. Dede, op de liefdevolle weg van God, Mohammed en Ali is mijn geweten niet in rust. Ik heb hier iemand gezien, hij zit tegenover mij, die B heet. Ongeveer vier maanden geleden ben ik met hem naar Duitsland gegaan. De kosten voor de reis heeft hij voorgeschoten, en tot nu toe ben ik vergeten het geld naar zijn rekening over te maken. Toen ik zojuist zijn ogen zag, schoot het in mijn herinnering. Mijn hart heeft hierdoor geen rust. Als hij mogelijk wrok tegen mij koesterde omdat ik mijn schuld nog niet heb voldaan, dan wil ik mij hier naar hem buigen om te tonen dat ik schuldig ben.”

DEDE: “Diegene op Gods weg, deze persoon, kom naar voren alstublieft.”

Man B komt aanlopen, maakt een lichte buiging voor de *dede* en neemt plaats in de *dar*.

MAN B: “Ik koester geen wrok, hoewel het mij steekt dat hij het tot nu toe heeft vergeten. Ik heb er steeds aan gedacht, en ik was niet tevreden.”

MAN A: “Ik was het echt vergeten. Pas toen ik hem hier weer zag, herinnerde ik het mij.”

Kennelijk zijn deze woorden voldoende voor een verzoening. De twee mannen geven elkaar een hand en kussen elkaar driemaal op de wang. De *dede* sluit de zaak vervolgens af met enkele woorden.

DEDE: “Goed dan. Nu het weer in jullie herinnering is gekomen kunnen wij zeggen dat dit, waar iedereen getuige van is, behoort tot de goede weg. *Erenler*, zijn jullie nu met elkaar tevreden? Degene die ergens recht op heeft, moet worden tegemoetgekomen. En wat wij verschuldigd zijn, moeten we voldoen.”

Alevieten, de *cem*, de vereniging en de *dede*

Met de scène zoals die hierboven is geschetst, zijn we onder alevieten (Turken maar ook Koerden). Hun gewoonten en geloof wordt “heterodox” genoemd, “ketter”, “syncretistisch” en ook wel “een stroming binnen de shi’itische islam”. Het is allemaal waar, reden waarom het niet mogelijk is om de kern van het alevitisme vast te stellen. In de zoektocht naar de alevitische identiteit die in de jaren tachtig van de vorige eeuw op gang is gekomen, leggen sommigen het accent bij de religie, andere benadrukken dat het meer een levensfilosofie is en weer anderen leggen het zwaartepunt bij een sociaal-politieke (linkse, socialistische) beweging.⁴

Laat ik het feitelijke gebeuren op de *cem*-ceremonie als vertrekpunt nemen om iets meer over de alevieten te zeggen. Voor alevieten is de *cem* een jaarlijks referentiepunt dat in de literatuur doorgaans slechts kort wordt aangeduid met “religieus ritueel” en “nachtelijke ceremonie”, als “religieuze samenkomst” en “groepsritueel” of kortweg als “ceremonie”.⁵ Het gaat dus om een zichtbare, waarneembare gebeurtenis, wat ons enig houvast in de werkelijkheid geeft.

Op de *cem* memoriseert men in verschillende recitaties de volgende belangrijke “personen”: *Üçler, beşler, yediler, on iki imamlar, on dört masumu paklar, on yedi kemerbest ve kırklar*, “de drie, de vijf, de zeven, de twaalf imams, de veertien zuivere onschuldigen, de zeventien met de gordel en de veertig.” Met deze recitaties verwijst men wat de *drie* betreft naar God, Mohammed en Ali; met de *vijf* naar *Ehlibeyt* “de leiden van het huis [van Mohammed]” (Mohammed, zijn neef en schoonzoon Ali die getrouwd was met zijn dochter Fatima, en hun zonen Hasan en Hüseyin); met de *zeven* naar de vijf plus Selman-i Farisi (ofwel Selman de Pers,⁶ ook wel Salman Pak “de zuivere”) en Hatice⁷ (de vrouw van Mohammed), en met de *twaalf imams* naar Ali, Hasan, Hüseyin en zijn negen afstammelingen, met de *veertien zuivere onschuldigen* naar veertien zonen van de twaalf imams die als kinderen zijn omgebracht, met de *zeventien met de gordel* naar kameraden van Ali en met de *veertig* naar een bijeenkomst waar onder andere Ali en Selman-i Farisi aanwezig waren en waar Mohammed pas bij mocht zijn nadat hij zich bij de deur niet meer aankondigde als Profeet.

Kenneren van de islam weten dat men met de recitatie van onder andere de *vijf* en de *twaalf imams*, met shi’iten van doen heeft en dus met de kwestie van de opvolging van Mohammed. Deze kwestie kennen de meeste alevieten uit het hoofd, maar zij tekenen er direct bij aan dat zij niets met het orthodoxe shi’isme van doen willen hebben. Het shi’isme

zoals dat bijvoorbeeld in Iran wordt uitgedragen zien zij als fundamentalistisch en onderdrukkend, en daarom vergelijkbaar met het fundamentalisme zoals zij dat zien bij soennieten. Ook de legende over de dramatische dood van Hüseyin en vele volgelingen van Ali in de slag bij Kerbela in 680 kennen de alevieten. De dood van Hüseyin heeft als “passiemotief” een eigen moment van aandacht en rite op de *cem* gekregen. Als actuele pendants van de rouw om de dood van Hüseyin vinden we op de *cem* daarnaast vaak het rouwen om recente dramatische gebeurtenissen: moordpartijen op alevieten door aanhangers van de Grijsse Wolven in Maraş in 1978, een aangestoken hotelbrand in Sivas met 37 doden in 1993, moorden en rellen in de wijk Gazi in Istanbul in 1995.

In de literatuur worden naast shi'itische elementen ook andere benadrukt. Zo vinden we in de literatuur onder de term “syncretisme” een bespreking van het samengaan van verschillende lokale praktijken, gewoontes en geloofsartikelen zoals die in de loop der eeuwen in Anatolië vorm hebben gekregen. Hacı Bektaş (13e eeuw), Balim Sultan (15e eeuw) en andere dichters-mystici hebben, zo is het alevitische verhaal, het alevitisme vorm gegeven en daarbij mystieke en gnostische elementen, delen christendom en destijds voorkomende sjamanistische gebruiken samengevoegd. Wat de mystiek en gnostiek betreft vinden we op de *cem* bijvoorbeeld een belangrijke plaats voor het “licht” op het moment waarop een, drie of twaalf kaarsen worden aangestoken (wat zou teruggaan op Zoroaster en het “lichtpartikel” in het Manicheïsme), waarmee op de *cem* Ali als manifestatie van het “Goddelijke licht” aanwezig is. De aanwezigheid op de *cem* vormen door dit Goddelijke licht niet zo maar een gemeenschap, maar een *cemaat*, een geheiligde gemeenschap. De *semah* (“dans”) die op de *cem* wordt gedaan, waarin mannen en vrouwen onder het maken van speciale armgebaren en door op een speciale manier te lopen, in een cirkel draaien zonder hun rug naar de *dede* te keren, zou van sjamanistische oorsprong zijn en geïnterpreteerd kunnen worden als representatie van de bewegingen van hemellichamen.⁸ Met die interpretatie valt de verering van de zon en de maan op zijn plaats die onder sommige, vooral Koerdische alevieten gebruikelijk is, en waarvoor een uitspraak van Hüseyin vlak voor het gevecht bij Kerbela kan worden aangehaald:

*Ali was the gold,
Fatima was the silver,
I am the son of the gold and the silver.
My father was the sun,*

*my mother was the moon,
I am the son of the sun and the moon.*⁹

Auteurs die de focus hebben op mogelijk christelijke wortels van het alevitisme, wijzen erop dat Jezus net als Ali gezien wordt als een van de manifestaties van God. Ook wijst men op de gelijkenis van de heilige drieëenheid in het christendom en onder alevieten, waaraan ik nog de gelijkenis, wat aantal betreft, van de twaalf apostelen met de twaalf imams zou kunnen toevoegen.¹⁰

In interviews worden verschillen met soennitische Turken als volgt door alevieten onder woorden gebracht: “Wij” alevieten wijzen in het algemeen de koran als heilig boek af (omdat vele passages over Ali uit het origineel zijn geschrapt), wij gaan niet naar de moskee, wij zijn niet aan de ramadan verplicht, wij hoeven niet op pelgrimstocht naar Mekka en wij beschouwen mannen en vrouwen als gelijkwaardig. Dat laatste betekent ook dat mannen en vrouwen tegelijk op de *cem* aanwezig zijn, wat overigens geleid heeft tot beschuldigingen van orthodoxe islamieten dat alevieten orgieën zouden houden.

Zowel mannen als vrouwen (jong en oud) en trouwens ook kinderen en enkele baby's, zijn inderdaad aanwezig op de avond van de *cem* waarop de Reiskostenzaak speelde. Hoewel veel van de ongeveer 150 aanwezigen lid zijn van de vereniging, wonen ook niet-leden de *cem* bij. Het bijwonen van een *cem* is vrijwillig, en hoewel men trots is op een drukbezochte avond staat er geen formele of zware sanctie op afwezigheid. Zij die wel komen worden bij binnenkomst hartelijk welkom geheten, en ik krijg als “buitenlander” vaak een aparte begroeting, waarbij men soms glundert onder het aanhalen van de bekende formule “dat bij ons geloof, taal, ras, kleur en rechtsschool geen verschil maken.”

De meeste verenigingen in Nederland organiseren één keer per jaar een *cem*. De leden moeten dan worden uitgenodigd, er moet wat geld worden ingezameld om de kosten te dekken, er moeten schapen worden geslacht voor de maaltijd aan het slot van de *cem*, verschillende taken moeten verdeeld worden, de centrale ruimte moet een transformatie ondergaan en niet te vergeten: er moet een *dede* zijn. Een *dede* is een religieuze autoriteit die als enige een *cem* mag houden, maar verder zijn ze er in soorten en maten waarbij een belangrijke classificatie is of en zo ja op welke erflijn ze zich beroepen. Er zijn *dede*'s die afstamming claimen van de eerder genoemde mysticus Hacı Bektaş en die de *Çelebi* (“Prins”, ook wel *Pir* genoemd) in de Anatolische stad Hacıbektaş als hoogste autoriteit accepteren. Anderen claimen afstamming van het huis

van Mohammed en beschouwen zich als onafhankelijk. Overigens zijn er *dede's* (dan ook *baba* genoemd) die geen heilige afstamming claimen maar geaccepteerd worden op basis van kennis en verdiensten, en die al dan niet de *Çelebi* erkennen. De *dede* van de Reiskostenzaak is zo'n *baba* die de *Çelebi* erkent. Voor vanavond is hij uit Turkije ingevlogen. Hij heeft het vak geleerd van zijn vader en grootvader en heeft in Turkije enkele dorpen "onder zijn hoede" die hij jaarlijks bezoekt om een speciale *cem* te houden. Voor het houden van *cems* in Europa en voor de bezoeken aan zijn eigen dorpen moet hij elk jaar toestemming krijgen van de *pir* in Hacibektaş. Zouden deze *pir* onregelmatigheden ter ore komen inzake het functioneren van de betreffende *dede*, dan wordt dat uitgezocht en bijgesteld, en eventueel kan de *dede* "uit zijn ambt" gezet worden. Zo'n formeel controlemechanisme op het functioneren van een *dede* is er niet voor de *dede's* die zich als onafhankelijk beschouwen. Klachten worden dan informeel en soms met behulp van andere *dede's* opgelost. Het sterkste mechanisme op het functioneren van de *dede's* in Europa ligt echter bij de alevieten zelf: zijn ze niet tevreden over de uitspraken van een *dede* of de manier waarop hij de *cem* leidt, dan wordt hij simpelweg een volgende keer niet uitgenodigd.

De *dede* van de Reiskostenzaak is voor de eerste keer op deze vereniging. Hij heeft weliswaar met enkele bestuurders van de vereniging gesproken, maar hij heeft geen weet van mogelijke problemen. Daarentegen weten de aanwezigen – zo gaat dat bij mensen die elkaar regelmatig zien – doorgaans precies wie wie is en welke conflicten er zijn of onder de oppervlakte sluimeren.

Enkele inhoudelijke kanten van de *cem*-rechtspraak

De Reiskostenzaak is in onze ogen waarschijnlijk een onbeduidende zaak, en misschien vragen we ons zelfs af waarom partijen een zaak met een overzienbaar bedrag ten overstaan van de gemeenschap en begeleid door allerlei formaliteiten bijleggen. Ook als we weten, zo blijkt uit interviews, dat de gang naar de overheidsrechter onder alevieten minder op prijs wordt gesteld, dan nog zouden we ons eerder kunnen voorstellen dat man B gewoon naar de ander zou toestappen om hem te wijzen op de schuld die hij nog moest voldoen. We zouden in dat geval waarschijnlijk zeggen dat de zaak informeel, in onderling overleg en zonder enig vaststaand regelgevend kader, was bijgelegd. Hoewel een informele oplossing doorgaans mogelijk en in het dagelijks leven gebruikelijk is, is men

echter verplicht om op een avond als deze, wat je zou kunnen noemen de koninklijke weg te bewandelen door het conflict en de verzoening binnen het formele kader van de *cem* te presenteren. Dat de ene zaak onbeduidend is en een andere zwaar, doet er voor de *cem* niet toe: elke zaak kan en moet naar voren gebracht en verzoend worden. En als regel worden ze verzoend: op de *cem* zijn de aanwezigen in het algemeen vergevings en verzoeningsgezind, wat waarschijnlijk in de hand gewerkt wordt door het unieke karakter van een *cem*. Een *cem* wordt doorgaans immers maar een of enkele keren per jaar gehouden, en op zo'n feestdag laat men zich graag van de goede kant zien. Het siert man A dan ook dat hij zijn schuld in het openbaar naar voren brengt.

Men laat zich overigens van de goede kant zien omdat verzoening verplicht is. Indien een partij niet verzoent, moet hij de *cem* verlaten. De *dede* wijst daar ook op in de geciteerde uitnodiging: "Wie niet met zijn grief naar voren wenst te treden, en evenmin opstaat om de *cem* te verlaten, hoeft niet te rekenen op voorspraak van Imam Hüseyin." Ofwel men brengt zijn grief naar voren en verzoent (wat het mooiste is), ofwel men verlaat de *cem* (wat men krijgt nagedragen), ofwel men doet geen van beide – maar dat is wel het onverstandigste wat een aleviet kan doen, omdat de geliefde Hüseyin, zoon van Ali, de marteldood gestorven, zijn voorspraak aan dergelijke huichelachtige lieden zal onthouden. Dat verzoening verplicht is komt ook in interviews met alevieten naar voren en is ook wel in de literatuur te vinden. Na een verzoening, zo zeggen veel alevieten, is het conflict bijgelegd. Men vervolgt zijn weg met een schone lei en over het conflict wordt niet meer gepraat. De verzoening gebeurt immers onder de ogen van de heilige gemeenschap (*cemaat*) en van de *dede*, en dus van God, Mohammed en Ali. Met de verzoening is men op de *cem* "schoon van hart".¹¹ Alleen dan, zo zegt de *dede*, kunnen we onze geloofsplichten goed vervullen. Men moet, met andere woorden, ter plekke schoon schip maken om God te kunnen ervaren.

Bij de uitnodiging van de *dede* zal de gedachte opkomen dat het om religieuze rechtspraak gaat. God, zo zegt de *dede* immers, is niet tevreden over de mensen die onderling onvrede koesteren. Ook zegt de *dede* dat het alevitische *geloof* en haar filosofie geen ruimte biedt aan mensen met woede, een schuld of een gekrenkte ziel. "Het religieuze" bij alevieten moeten we echter wel in het juiste perspectief zien. Bij deze rechtspraak worden geen heilige boeken gebruikt zoals een koran, een bijbel of de *Buyruk*, het boek dat aan de zesde imam Cafer wordt toegeschreven, en evenmin wordt "jurisprudentie" bijgehouden van zaken die op een *cem* worden behandeld. Alevieten kennen geen religieuze

dogmatiek en geen centrale autoriteit die de consistente interpretatie van teksten en gedichten bewaakt (ook de *pir* in Hacibektaş heeft die taak niet). Wat alevieten geloven, waar ze voor staan, wat ze goed en verkeerd sociaal gedrag vinden, bepalen zij zelf aan de hand van hun actuele interpretatie van de enige “goddelijke” of zo men wil “eeuwige” regel die door alle alevieten wordt geformuleerd en in bijna alle publicaties en alevitische gebouwen is te vinden: *Eline, diline, beline sahip ol*, “wees meester van je handen, je tong en je lendenen”.¹² De uitleg van die regel is simpel en eigenlijk een herhaling: hou je handen thuis en steel niet, spreek geen kwaad en pleeg geen ongeoorloofde seks. Omdat met een typering als “religieuze rechtspraak” doorgaans de connotatie meekomt van een eeuwig en onveranderbaar wetboek of vaste, door God gegeven regels, is het beter om die term bij de alevieten alleen met de nadere toelichting als hierboven te gebruiken.¹³ Faruk Bilici, als hoogleraar werkzaam aan het Institut National de Langues et Civilisations Orientales in Parijs, formuleert het in zijn artikel over verschillende stromingen binnen het alevitisme als volgt: “Thus, in this theology, contrary to *shari‘a*, all human problems are related to the actual world, and relevant judgments arise from life itself.”¹⁴

Een tweede reden om de term “religieuze rechtspraak” met enige clausuleringen te gebruiken, ligt in de ambiguïteit onder alevieten inzake “God”. God staat volgens de meeste alevieten niet buiten deze wereld, maar is in alle dingen aanwezig. Alevieten zeggen vaak dat zij God in de mens zoeken (niet in de hemel, of in de Kaäba, of in de moskee) en verwijzen daarvoor naar dichters als Pir Sultan Abdal (16e eeuw) die gezegd zou hebben: “Zoek God niet in den vreemde; God zit in je als je hart zuiver houdt.” Vele andere uitspraken over wie of wat God is, komen echter ook voor: “Ali is God”, “perfecte mensen zijn God”, “jij en ik zijn God” en “God bestaat uit alle dingen in het universum”.¹⁵ In de tweede zaak die ik zometeen zal presenteren, zullen we zien dat de *dede* het volgende zegt: “Wie zijn ouders niet kent, kan God en Zijn Profeet niet kennen.” Deze uitspraak zal behalve figuurlijk ook letterlijk begrepen moeten worden, omdat hij verwijst naar een bekend beeld onder alevieten: kijk in de spiegel en je ziet in het lijnenspel van het gezicht Ali en God. In mystieke of gnostische termen zegt men wel dat ieder mens een Goddelijke Vonk in zich draagt,¹⁶ in de alevitische terminologie is het de Perfecte Mens (*Insan-ı Kamil*), de mens die zelf bepaalt wat goed en slecht is: “Es ist der Perfekte Mensch, der jeweils neu festsetzt, was als Gut und als Böse zu betrachten ist. Gott hat keinen Anspruch darauf und erhebt ihn auch gar nicht, die Vorschriften des sozialen Lebens und der

Ritualtechniken festzusetzen.”¹⁷ Wat de *cem*-rechtspraak betreft kunnen we de aanduiding religieuze rechtspraak derhalve wel gebruiken, mits daar “rechtspraak onder het voorteken van de Perfecte Mens” onder wordt verstaan. En laten we wel wezen, in de gepresenteerde zaak zien we het gebeuren: partijen verzoenen zich en lossen derhalve zelf hun conflict op. De *dede* is er in deze zaak nauwelijks bij betrokken – de verzoening voltrekt zich onder zijn ogen. Alleen bij wijze van toegift onderstreept de *dede* de norm die op deze en vele andere zaken van toepassing is: “Degene die ergens recht op heeft, moet worden tegemoetgekomen. En wat wij verschuldigd zijn, moeten we voldoen.”

Een openbare familie-aangelegenheid

Om enkele andere aspecten van de *cem*-rechtspraak beter in het zicht te krijgen, zoals de rol van de gemeenschap en van de *dede*, presenteer ik een tweede zaak, die trouwens eveneens in korte tijd werd afgehandeld. Een snelle afhandeling is echter geen regel. Hoewel het niet de bedoeling is dat men uitgebreid en inhoudelijk op de merites van de zaak ingaat, heb ik wel zaken gezien waar men uitgebreid discussieerde, of beter gezegd, in een welles-nietes discussie verzandde. Deze korte tweede zaak betreft een familie aangelegenheid die zich al enige tijd voortsleepte, en die ik heb geobserveerd op een *cem* die in 2000 werd gehouden. Er waren ongeveer tweehonderd mensen aanwezig, en er waren reeds twee zaken aan de orde geweest waarin enkele bestuursleden van de vereniging langdurig met elkaar in de clinch lagen. De partijen in die conflicten moesten als tegemoetkoming voor hun conflict een offer aan de vereniging brengen. De *dede* luchtte eerst nog even zijn hart over die twee eerdere zaken, onder hilariteit van de aanwezigen.

DEDE: “Ja. Zijn er nog meer bestuursleden die verantwoording willen afleggen?”

Iemand van de aanwezigen roept: “Nee nee!” Een ander roept: “De straf is veel te zwaar!” Mensen lachen, er is geroezemoes, de aandacht is even afgeleid.

DEDE: “Ik snap echt niet dat jullie zulke types uitkiezen. Maar jullie doen het zelf, het is jullie eigen schuld. Maar goed...”

De *gözcü* (de ordebewaker op de *cem*-) tikt met zijn staf op de grond om de aanwezigen tot stilte te manen.

DEDE: “Geachte aanwezigen, hopelijk draagt de gevoerde discussie vrucht. Wees de volgende keer als u een bestuur kiest voorzichtiger. Anders sleep ik jullie allen de *dar* in. Hier heb ik geen zin in. Dit is te gek voor woorden. Twee bestuursleden die hier urenlang de boel komen ophouden. Als er nou nog doden waren gevallen of schoten waren gelost. Echt volkomen misplaatst.”

Een man gaat naar de *dede*, doet *niyaz* (een buiging), en meldt dat hij weet heeft van een probleem dat nog opgelost moet worden.

DEDE: “Ja *can*. Wie naar mij wil komen, moet het nu wel snel doen.”

De man gaat vervolgens iemand halen. Het betreft een vader die problemen heeft met zijn dochter omdat zij met een soenniet trouwde (zo bleek uit interviews achteraf). Hoewel het huwelijk inmiddels op de klippen is gelopen, kan de vader de stap van zijn dochter nog steeds niet verkroppen. De situatie thuis is gespannen, zo weet bijna iedereen. De vader wordt door de “aanmelder” naar de *dar* gebracht, doet *niyaz* en blijft op zijn knieën zitten.

DEDE: “Allemachtig, er is kennelijk nog iemand met een grief, laten we dat ook nog even de wereld uithelpen... Hopelijk zijn het geen bestuursleden... Oh, nee dus.”

Gelach onder de aanwezigen, ook de vader lacht.

Een man naast de *dede*: “Het gaat al een tijdje niet goed met deze familie.”

DEDE: “Jullie halen toch geen oude koeien uit de sloot hè?”

De dochter komt nu naar de *dede* toe, doet *niyaz*, en neemt naast haar vader plaats.

DEDE: “Wie is de moeder? [Een vrouw komt toelopen.] Ben jij de moeder? Verricht de *niyaz* moedertje. Kom en ga naast je dochter zitten. Gaan jullie daar maar zitten. Zo, ja. Ja, kom maar hier. Dit meisje...”

Iemand komt naar de *dede* toe om op gedempte toon te vertellen dat de dochter geen schuld treft en gaat vervolgens weer zitten.

DEDE: “Jij hebt dus geen rancune... Je bent een verstandig iemand, je kent geen wrok. De vader is echter wel ontstemd, zo begrijp ik. Het hart laat zich nu eenmaal niet commanderen. Geen enkele vader wil nu eenmaal zijn kind de fout in zien gaan. Dat is nu eenmaal zo, mijn kind. Kus de hand van je vader! Wie zijn ouders niet erkent, wordt door God ook niet gekend op deze weg. Wie zijn vader en zijn moeder niet kent, kan God en zijn Profeet ook niet kennen... Echter, het hart laat zich ook niet commanderen. Spreek met je vader, lieve kind. [De vader kust haar gezicht, en laat zijn hand kussen.] Men dient geen wrok te koesteren tegen zijn kind. Omhels elkaar.”

Vader en dochter omhelzen elkaar. De moeder pinkt een traan weg.

DEDE: “Heel goed m’n kind... En nu jij nog moeder. Kom op. Moge je droom uitkomen, m’n kind. Ik vraag u om een schenking te doen aan deze vereniging, zoals uw hart het goedgevoelt.”

Na de omhelzing van moeder en dochter doen alle drie *niyaz*, kussen vervolgens de hand van de *dede* en gaan daarna in de zaal zitten.

DEDE: [Tegen de dochter] “Moge je droom uitkomen, mijn kind. [Tegen allen] Zijn er nog meer mensen met een grief? De angst zit er bij jullie goed in. Het blijkt dat er flink moet worden geofferd...”

Gelach.

DEDE: “Goed, vrienden. Dit is de schoonheid van onze weg: Wie in onmin met elkaar leeft, is verplicht zich te verzoenen.”

Wat de vorm betreft

Uit de twee gepresenteerde zaken en uit alle andere observaties tot nu toe, blijkt dat er alleen van een behandeling sprake is als iemand met een klacht naar voren komt. Niet alleen partijen zelf kunnen een zaak aannemen, ook derden kunnen dat, zoals we in de zaak van de Openbare familie aangelegenheid hebben gezien. Het is niet de *dede* die een onder-

zoek start of aanwezigen ondervraagt, en evenmin heeft hij van te voren navraag gedaan bij het bestuur of bij leden van de vereniging of men zich wel “aan de regels” heeft gehouden. Klachten mogen bovendien alleen betrekking hebben op de aanwezigen, die zoals wij gezien hebben, vrijwillig de *cem* bijwonen – maar als men er is, is het protocol van de ceremonie verplicht. Zouden we de terminologie van het Nederlandse recht aanhouden, dan zouden we kunnen zeggen dat alle zaken, in theorie tot aan mishandeling en moord toe, klachtzaken zijn. Het gegeven van vrijwillige aanvaarding van de *cem*-rechtspraak en de betrekkelijke lijdelijkheid van de *dede* (hoewel hij wel normen onderstreept en stelt), zal ons echter ingeven dat de *cem*-rechtspraak veel meer lijkt op onze alternatieve vormen van geschillenbeslechting, waar partijen immers ook vrijwillig instemmen met behandeling van hun zaak onder de ogen van een onpartijdige derde die geen oplossing oplegt, maar een oplossing door partijen laat vinden.

Met de onderlinge geschillen, zo komt uit interviews naar voren, is men niet snel geneigd om naar de overheidsrechter te stappen. Daarvoor worden verschillende redenen aangevoerd, waarbij de belangrijkste is dat men vanwege vervolging en onderdrukking door de Osmaanse en Turkse staat weinig vertrouwen heeft in het rechtssysteem van de overheid. Hoewel dat wantrouwen in Nederland is verdwenen, zegt men, blijft men de eigen rechtspraak praktiseren “omdat het nu eenmaal onze cultuur is”, ook al is het voor sommige zaken noodzakelijk (echtscheiding bijvoorbeeld) dat men wel gebruik maakt van het overheidsrecht.

Overigens blijkt ook dat men vindt dat de conflicten een louter interne aangelegenheid zijn waarvoor juist het eigen forum geschikt is, en dat dit soort zaken eigenlijk niet thuishoren bij de statelijke rechter. Beide besproken zaken zijn illustratief voor die houding (die in onze ogen alweer meer past bij alternatieve vormen van geschillenbeslechting dan bij rechtspraak). Voor een betrekkelijk geringe geldschuld een advocaat inschakelen is een grote stap: “dat lossen wij zelf wel op”. En hoewel de scheiding tussen de dochter en de soenniet formeel is uitgesproken, lost die niet de spanning tussen vader en dochter op. Een overheidsrechter die deze vader en dochter tegenover zich zou krijgen, zou waarschijnlijk ietwat meewarig een niet-ontvankelijk uitspreken (maar waarschijnlijk zouden vader en dochter al meewarig de jurist aankijken die hun zou voorstellen om naar de Nederlandse rechter te stappen). Een verzoening ten overstaan van de gemeenschap en geheiligd met een rite, helpt de grief in de ogen van de *dede* en de partijen wel “de wereld uit”.

Kijken we naar de gedragingen van de *dede* dan is duidelijk dat de

presentatie van het conflict en de verzoening onder zijn hoede en leiding plaatsvinden. Hij zegt tegen partijen wat ze moeten doen, waar ze moeten gaan staan of zitten en wanneer ze mogen spreken. We zouden kunnen zeggen dat de *dede* zich, net als de rechter in de Nederlandse rechtzalen, opstelt als een onpartijdige derde die het gesprek over de zaak in orde-lijke banen leidt. Net als een rechter en anders dan bijvoorbeeld een bemiddelaar tijdens mediation, stelt of onderstreept de *dede* regelmatig een norm (“wat wij verschuldigd zijn moeten we voldoen”, “een kind dat de fout ingaat”, “men dient geen wrok te koesteren voor zijn kind”). Neemt een rechter echter uiteindelijk een beslissing, de *dede* lijkt meer op een vaderfiguur die zijn ruziënde kinderen elkaar een hand laat geven – zand erover – en vervolgens zijn blijdschap over dat gebaar uitsprekt. Hij geniet kennelijk nog zoveel respect in de alevitische gemeenschap, dat hij die vaderfiguur ook daadwerkelijk kan zijn en als hoofd van de familie met een grapje de mensen op zijn hand krijgt. En hij is behalve onpartijdige derde en vaderfiguur ook een religieuze autoriteit die alleen al om die reden op respect kan rekenen, hoewel zijn autoriteit aan erosie onderhevig is (geweest).¹⁸

Het respect is niet alleen te zien in het feit dat partijen zich verzoenen, maar ook in hun houding en gedrag. In plaats van aan alternatieve vormen van geschillenbeslechting, doet het voorkomende gedrag denken aan de gang van zaken in de Nederlandse rechtzalen. Men toont respect door de rituele buiging in de *dar* en voor de *dede*, door de voorgeschreven staande of zittende houding en door de regels van het verbale verloop in acht te nemen.

Tenslotte de vergoeding aan de gemeenschap. Als daarom wordt gevraagd (wat niet altijd het geval is, zie de Reiskostenzaak) gaat het doorgaans om een financiële bijdrage aan de vereniging of om het offeren van een schaap voor de volgende *cem*. Soms wordt aan de gemeenschap gevraagd om een voorstel te doen, en dan staan enkele aanwezigen op om iets te roepen. In praktijk neemt men altijd de draagkracht van partijen in ogenschouw, en ook, zo zagen we in de openbare familie aangelegenheid, wordt het wel aan partijen zelf overgelaten om de donatie te bepalen.

Distantie in acht nemen

Nu een beeld is geschetst van de alevitische *cem*-rechtspraak en ik enkele kenmerken heb kunnen onderscheiden door twee zaken te bespreken, kan ik terugkomen op de vraag of “hun rechtspraak” ingepast zou kunnen

worden in bijvoorbeeld het Nederlandse rechtssysteem. Wat de vorm betreft lijken daarvoor op het eerste gezicht geen obstakels te zijn. Een persoon treedt op als een onpartijdige maar ook normstellende derde, partijen kunnen als zij dat wensen om beurten hun zegje doen en er wordt niet gevraagd om het afleggen van vreemdsoortige eden waarop vervolgens het bewijs wordt gestoeld.

Als we beter kijken duiken er enkele obstakels op die inpassing van de *cem*-rechtspraak in een statelijk rechtssysteem als het onze verhinderen. Het verzoenen op de *cem* is weliswaar verplicht om de *cem* bij te kunnen wonen, maar er is geen duidelijke sociale en al helemaal geen formele verplichting om de *cem* bij te wonen. Ook degenen die de *cem* niet bijwonen, om wat voor reden dan ook, bezoeken gewoon de vereniging en gaan normaal met de andere aanwezigen om. Anders ligt dat voor een eventuele gang naar de statelijke rechter. In feite, zo blijkt uit interviews, is dat voor onderlinge conflicten nog steeds *not done*, behalve als het niet anders kan. Het eigen forum heeft derhalve een sterke voorkeur, en het is voor de onderlinge conflicten het enige forum dat men vrijwillig kan aanvaarden. Hoe zou deze mengeling van vrijwilligheid en verplichting in ons recht ingepast en geregeld kunnen worden? Zou de rechtsregel opgenomen worden dat alevieten verplicht zijn om hun zaken eerst op de *cem* aan de orde te stellen (met een hoger beroep op een statelijke rechter?), dan verdwijnt ongetwijfeld de *cem*-rechtspraak. Alevieten zijn niet happig op verplichtingen als ze niet vrijwillig kunnen worden aangegaan.

Als de inhoudelijke kanten van de *cem*-rechtspraak in ogenschouw worden genomen, krijgt het verhaal van inpassing een andere draai. In de terminologie van het Nederlandse recht zouden we kunnen zeggen dat de alevieten met “open normen” werken. Men zoekt aan de hand van enkele vuistregels naar “rechtvaardigheid in het concrete geval”. En eigenlijk hoeft men er niet eens naar te zoeken, omdat het enkele uitspreken en presenteren van het conflict doorgaans voldoende is voor een verzoening, wat de *dede* de gelegenheid geeft de norm opnieuw te stellen. Zouden we denken aan inpassing van de *cem*-rechtspraak in het Nederlandse recht, dan zouden we waarschijnlijk toch gaan zoeken naar een bepaalde afhandeling van bepaalde soorten zaken om in de telkens in afzonderlijke zaken gestelde normen een lijn te ontdekken, om er een systematiek (en dus “rechtszekerheid”) in te vinden, die vervolgens aan de *cem*-rechtspraak zou kunnen worden opgelegd. Dat betekent dat de eigen karakteristiek die wij met “het werken met open normen” zouden kunnen benoemen, verloren gaat.

Wat tussen vorm en inhoud in zit, is de positie van de *dede*. Hij is weliswaar te beschouwen als een onpartijdige derde, maar hij is geen willekeurige derde wiens positie formeel vastgelegd kan worden. Hij is iemand met religieuze en sociale autoriteit, en als enige bevoegd om een *cem* te houden. Een verzoening is niet zo maar een verzoening, maar een die sacrosanct is en die onder toezicht van God (aanwezig met het licht, de *dede* en de *cemaat*) is gedaan.¹⁹ De taak van een *dede* kan derhalve niet door een ander worden overgenomen. Daar komt bij dat een *dede* zijn autoriteit ook moet waarmaken. Is hij niet de vaderfiguur die de gemeenschap verwacht, leidt hij de *cem* anders dan men wil of doet hij uitspraken over het alevitische geloof die afwijken van wat men gewend is, dan zoekt de vereniging voor de volgende *cem* een ander. Het officieel vastleggen wie als *dede* mogen optreden en dus geschillen mogen beslechten, zal binnen de eigenzinnige en kritische alevitische gemeenschap ongetwijfeld op weerstand stuiten.

Is het dus *mogelijk* om het Nederlandse rechtssysteem te verrijken door de alevitische *cem*-rechtspraak op te nemen? Ja, maar de *cem*-rechtspraak verdwijnt daarmee – dus eigenlijk is daarmee het antwoord: nee.²⁰ De andere vraag is of het vanuit het oogpunt van het Nederlandse rechtssysteem *wenselijk* zou zijn om het uit te breiden met de alevitische *cem*-rechtspraak. Het principiële standpunt dat de Nederlandse staat het monopolie op en de controle over de rechtspraak moet hebben, kan met een pragmatisch argument gepareerd worden. Vanuit het perspectief van het officiële recht, zo heb ik in dit artikel kunnen constateren, is de *cem*-rechtspraak veeleer aan te merken als een vorm van *informele* conflictoplossing, een vorm die vanuit dit perspectief op gelijke voet staat met alternatieve vormen van geschillenbeslechting als mediation en buurtbemiddeling. Als het recht het niet wenselijk acht om controle uit te oefenen over informele conflictoplossing onder burens en daarmee kan leven, dan kan hij dat ook als dat bij een van onze minderheden plaats vindt. Het formele Nederlandse recht kan dus distantie in acht nemen ten opzichte van de informele *cem*-rechtspraak.

De distantie die het Nederlandse recht in acht kan nemen, is niet de distantie van de alevitische *cem*-rechtspraak. Die zit niet op erkenning en bezetting te wachten, en evenmin op een gelijkstelling met mediation en buurtbemiddeling. Alevieten zouden wel graag willen dat wij weet hebben van zijn bestaan (en overigens van hun bestaan). Ze zijn trots op het verschil dat hun *cem*-rechtspraak uitmaakt, het verschil dat er ook voor zorgt dat het gaat om een *formele* vorm van conflictoplossing, dat wil zeggen om rechtspraak die in alevitisch perspectief ondanks het verschil

op gelijke voet staat met onze statelijke rechtspraak – en die dankzij het verschil distantie in acht neemt.

Noten

- 1 Zie het tijdschrift *Recht der Werkelijkheid* 2/1999, pp. 102-109 voor het onderzoeksvoorstel. Ik heb van verschillende alevitische verenigingen en *dede's* in Nederland, Duitsland en Turkije toestemming gekregen om de *cem* in zijn geheel op video op te nemen. De scènes die op het rechtspreken betrekking hebben, waarvan in dit artikel enkele zijn opgenomen, zijn in zijn geheel uitgeschreven en door insiders vertaald. Ik dank Flavia Reil voor het ter beschikking stellen van de video-opnamen die zij in 1992 maakte.
- 2 De “*cem* van de veertig” verwijst naar de bijeenkomst waar Mohammed pas bij mocht zijn nadat hij zich bij de deur niet meer aankondigde als profet. Zie o.a. Moosa, M., *Extremist Shiites, the Ghulat Sects*. Syracuse: Syracuse University Press 1988, pp. 115-116.
- 3 Deze uitnodiging is overgenomen uit het boekje *Alevilikte cem* (Istanbul 1998) van Mehmet Yaman, een bekende en actieve alevitische *dede*. Het boekje bevat de protocollen van de *cem* zoals hij die juist acht.
- 4 Zie voor de vele facetten die, ook binnen disciplines als religie, geschiedenis en sociologie, belicht kunnen worden Olsson, T.E. Özdalga en C. Raudvere, *Alevi Identity, Cultural, Religious and Social Perspectives*, Istanbul: Swedish Research Institute, 1998.
- 5 Zie voor de typering o.a. A. Gökalp, *Têtes rouges et bouches noires. Une Confrérie tribale de l'ouest Anatolien*, Paris: Société d'Ethnographie, 1980, en “Une Minorité Chiïte en Anatolie: Les Alevi”, *Annales* 1980, 35/3-4, pp. 748-763; K. Kehl-Bodrogi, *Die Kizilbas-Aleviten. Untersuchungen über eine esoterische Glaubensgemeinschaft in Anatolien*, Berlin: Klaus Schwartz Verlag, 1988; Abdülkadir Haas, *Die Bektaşî: Riten und Mysterien eines islamitischen Ordens*, Berlin: Express Edition, 1988, en Irène Mélikoff, *Hadji Bektach. Un Mythe et ses Avatars. Genèse et évolution du soufisme populaire en Turquie*, Leiden: Brill, 1998.
- 6 Selman de Pers zou opgevoed zijn binnen de tradities van Zoroaster en het Manicheïsme en zich al jong hebben bekeerd tot het christendom. Toen hij van de nieuwe profet hoorde (Mohammed) zocht hij deze op, herkende hem als profet en bekeerde zich (volgens de traditie als eerste Pers) tot de islam. Niet alleen Mohammed benoemde hem tot “behorende bij de familie”, ook Ali rekende hem daartoe en hield de gelovigen voor dat Selman “has known the first and the last Ilm (divine knowledge), and read the first and last books” (zie noot 2, Moosa 1988:346) Selman zou volgens de legende eveneens tijdgenoot van Jesus zijn geweest (Moosa 1988:347).
- 7 In plaats van Hatice wordt ook wel de aartsengel Cebrail (Gabriël)

- genoemd, en in plaats van de vijf met twee anderen worden ook wel zeven dichters-filosofen, “vrienden van Allah” genoemd.
- 8 Stokes, Martin, *The Arabesk Debate. Music and Musicians in Modern Turkey*, Oxford: Clarendon Press, 1992, pp. 214-220.
  - 9 F. de Jong, “The iconography of Bektashiism. A survey of themes and symbolism in clerical costume, liturgical objects and pictorial art,” *Manuscripts of the Middle East* 4 (1989) pp. 7-29.
  - 10 Die heilige drieëenheid verschilt in ieder geval op het punt dat Mohammed en Ali als menselijke wezens gezien worden. De invloed van het christendom op het alevitisme is wel aanmerkelijk. Restanten van christelijke rotskerken uit de 11e en 12e eeuw zijn te vinden in de Göremevallei in Anatolië (Cappadocië, Centraal Turkije), met daarin muurschilderingen van Christus, Abraham, Maria, de kruisiging en dergelijke (zie <http://www.wecnet.com.tr/belediye/goreme/turist.html>). Matti Moosa heeft in zijn boek over de “extremistische Shi'iten” (extremistisch vanuit orthodox standpunt vanwege de extreme verering van Ali) een hoofdstuk gewijd aan “Pagan, Christian, and Islamic Elements in the beliefs of the Ghulat” (zie noot 2; Moosa 1988:419-431). Hij wijst ook op de centrale waarden van het alevitisme als “menslievendheid” en “nederigheid” die overeen zouden komen met die van het christendom. Kerstmis wordt volgens hem door sommige groepen alevieten gevierd en enkele groepen maken naar zijn weten een kruisteken op brood.
  - 11 De antropoloog Altan Gökalp noemt in *Une Minorité Chiïte en Anatolie: Les Alevi* (zie noot 5) de *cem*-rechtspraak een “office de l'interrogation”, dat zou werken als broederschapstribunaal (“s'agit d'un tribunal de confrérie”) waarvan de voornaamste functie zou zijn om “eenheid in de harten” te brengen, omdat, aldus informanten van Gökalp, “men niet tot God kan komen als er geen eenheid in de harten is” (p. 755).
  - 12 De regel vertoont gelijkenis met de Drie Zegels in het Manicheïsme: *De signalo oris, manuum et sinus*.
  - 13 Doen we een zoektocht in de on-line bibliotheken met de zoektermen “religieus recht” en “religieuze rechtspraak” (met hun Engelse vertalingen), dan vinden we aan relevante publicaties die over joods recht, de islamitische *shari'a*, het kanonieke recht en het hindu-concept *dharmā*. Alleen het hindu recht op basis van het concept *dharmā* komt in de buurt van de alevitische opvattingen over recht. *Dharma* betekent volgens S. Desai (*Principles of Hindu Law*, Bombay: N.M. Tripathi Private, p.1) traditioneel “what is followed by those learned in the Vedas and what is approved by the conscience of the virtuous who are exempt from hatred and inordinate affection.” Zie Robert Hayden, “A Note on Caste Panchayats and Government Courts in India: Different Kinds of Stages for Different Kinds of Performances”, *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*, pp. 43-52 voor het verschil tussen *Dharma* en westers recht, en *Disputes and Arguments amongst Nomads: A Caste Council in India*, Oxford: Oxford University

- Press, 1999 voor de werking van *dharma* in de traditionele *panchayat* van nomaden in India.
- 14 Bilici, Faruk, The Function of Alevi-Bektashi Theology in Modern Turkey. In Tord Olsson, Elisabeth Özdalga & Catharina Raudverre (eds) *Alevi Identity. Cultural, Religious and Social Perspectives*. Istanbul: Swedish Research Institute 1998, pp. 54.
- 15 John Shindeldecker, *Turkish Alevi Today*, Istanbul: Zafer Matbaası, 1998, p. 14.
- 16 J. Keulartz en P. Pekelharing, "Sporen van de gnosis in filosofie en politiek", *De werkelijkheid van recht en orde* 1989 (themanummer Recht der Werkelijkheid), p. 101-114. Wat de alevieten betreft zouden we kunnen spreken over een religie die nog niet door een priesterklasse is bezet. Vgl Agnes Schreiner, *Roem van het recht*, Amsterdam: Duizend & Een, 1990, pp. 90-91.
- 17 Anton Dierl, *Geschichte und Lehre des anatolischen Alevismus-Bektasismus*, Frankfurt: Dagyeli 1985, p. 29. Zie ook F. de Jong (noot 9; pp. 13-14 voor de Perfecte Mens).
- 18 Zie het internetartikel van Ali Yaman op <http://www.alevibektasi.com/dedes.htm>.
- 19 Ik zal een bespreking van de alevitische *cem*-rechtspraak in het licht van het kanonieke recht tot een andere keer moeten bewaren.
- 20 Vanuit het perspectief van rechtspluralisme kan de vraag ook beantwoord worden. Zie Agnes Schreiner, "Impasse of aanpassen? Het Aboriginal recht in Australië", in G. Anders, S. Bloemink en N.F. van Manen (red), *De onvermijdelijkheid van rechtspluralisme*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 1998, pp. 69-77.